

MOJI DOŽIVLJAJI I MOJA SJEĆANJA

Irena Kolesar

Godine jure, već se i desetljeća nanizaše od vremena NOB-a i naše »partizanske pozornice«, uspomene pomalo blijede, ali ipak ostaje neizbrisivo sjećanje kako nisam u tim danima za sebe mislila da sam neka velika i važna ličnost niti da sam tražila ostvarenje ličnih ambicija nego sam bila duboko uvjerena kako služim velikoj svrsi i nastojanju da tadašnje grozote prestanu i da i moje nastojanje pomogne ostvarenju pravednijeg i boljeg života za čitav naš narod, pa i veći dio ljudske zajednice.

Kad u tom svjetlu pokušavam oživjeti slike našeg »ratnog kazališta«, čini mi se da u sklopu tih velikih dana i naoko neznatne pojedinosti mojih doživljaja dobivaju neku vrijednost da se zabilježe, barem u ovako nabačenim i istrzanim crticama kako ih ovdje prenosim na papir.

Sjećam se kako je odjeknulo Zagrebom: Glumci iz HNK-a otišli u partizane. U glavi mi je bilo ime Vjeko Afrića.

Neka mi oprostite »mlađi« Šime Šimatović i Joža Gregorin, njih tada nisam poznavala. Malo poslije opet, kao neki tajni zavjetni zov, Vladimir Nator i Ivan Goran Kovačić također odoše. Nije me začudilo! To je mojoj generaciji bilo normalno. Mjerilo je bilo: sve što je dobro, to je na onoj strani vode.

Odrasla sam u sredini koja je sanjala o socijalizmu kao o pravednijem društvu. U našem krugu se čitalo, slušala se muzika, posjećivalo

se kazalište. Stariji su pričali o predstavama, »Bijela bolest«, »Ljudi na santi«... U moju dječju svijest ime Krleža je ušlo kao nešto svijetlo, kao baklja...

Moj prvi susret s kazalištem u NOB-u zbio se kada sam poslije talijanske ofenzive, kao partizanka, na povratku iz Slavonije u Žumberak u svojoj prvoj četi, prvog bataljona, 13. proleterske udarne brigade »Rade Končar«, u predahu čula: »Sada će biti priredba, došla je glumačka družina 'August Cesarec'.« Posjedali smo mi gledaoci podno jedne padine... i predstava je počela. Bila je to jednočinka. Govorilo se o Talijanima, ustašama, četnicima, o njihovoj vezi i zašto se partizani protiv njih bore. Sve je bilo vrlo aktualno da bi naš čovjek mogao razumjeti zbog čega mu je tako kako mu je. Mnogi dotle nisu ni vidjeli kazališta, a sada su slušali i gledali pažljivo. Dotad su te uniforme, koje su se kretale po pozornici, doživjeli najprije u životu, samo kao puške uperene u njih i njihove najmilije. Predstava je bila pravi zajednički čin... Poslije jednočinke recitator je, s divnom dikcijom, s trorogom partizanskom kapom, s puškom i torbom na ramenu, izgovorio jednu optimističku pjesmu s refrenom, »O puško moja, o torbo ti, vi ćete bitku dobiti«! Naravno, znali smo, bitku ćemo dobiti. Ali, to je bilo potrebno i čuti, i te kako čuti!

Takvo je kazalište za mene bilo normalno. Kao što je bilo normalno da u Zagrebu sa svojim skojevcima čitam potajno, u haustoru u polumraku, pjesme Dobriše Cesarića, »Mrtvačnica najbjednijih«, »Mrtva luka«, »Oblak«... ili smo se trudili da od Jacka Londona shvatimo »Gvozdenu petu«. Te knjige sakrivali smo u drvarnicama. Pjevali smo »Budi se istok i zapad«... »Kada idu milijuni, a svi protiv vjetra, svatko ide tek svoj metar, nižuć metar k metru, stići ćemo milijuni bezbroj kilometra«.

Kada sam došla u partizane, odmah sam naučila pjevati »Partizan sam tim se dičim«... »Tisuću petsto sedamdeset treće Matija Gubec svoju vojsku kreće«, »Mi mladi proleter«... »Nastati će novo doba Matija Ivaniću«!

Nižu se sjećanja: u Pribiću sam prala rublje s drugaricama za cijelu četu... e, tu sam postala ženski šovinista. Zašto nas nekoliko pere za cijelu četu, a oni se odmaraju, a dosad smo čitavi teret zajedno podnosili?... Drugarice starije po stažu su mi objasnile: »Ti si dobra, a oni to

još ne razumiju, znaš, preodgajanje čovjeka ne ide tako brzo«... Dobro, razumjela sam. Pričekat ću.

Sjećam se, nešto mi se otkinulo na uniformi. Uzimam konac, iglu i šijem... a pokraj mene leži na travi iskusan borac, opušten kao da je proučio sve jogi-vježbe... Gleda me i polako govori: »Zašto to šiješ, drugarice, sutra idemo u akciju«... Bilo mi je čudno. Poslije sam shvatila njegove riječi. Eto, upamtila sam.

I tada su me pozvali u štab bataljona komandantu Hiniću. Sitan a čvrst čovjek, tamnih očiju, glasan, šarmantan... »Drugarice, ne volim što ću ti reći, ali moraš se javiti u štab brigade, osniva se glumačka družina, traže i tebe. Kažem, ne volim što mi uzimaju djevojke iz bataljona, ali idi i pokaži se, nemoj nas obrukati.« Bila sam dobrovoljac. Dobro.

Puška... torba... pješačim vijugavom Žumberačkom cestom. U štabu 13. brigade komandant Milan Žeželj i osoblje, svi ljubazni, iako trenutno nema borbe, ne puca se, svi u nekoj aktivnosti, razdraganosti. Tu je već bila grupa boraca okupljena oko jednog visokog druga koji me je još u Sloveniji u prolazu upitao: »Drugarice, znaš li ti pjevati?« To je bio Šime Šimatović. I drugi kuštravi, niži drug. On me još prije Šimatovića uplašio. Ja sam trčala pokraj kuće u grmlje, a on se najednom pojavio na prozoru i upitao me: »Kamo idete, drugarice?« Moja četa išla je u akciju na prugu, to sam mu i odgovorila. To je bio Joža Gregorin.

Bilo nam je objašnjeno da se osniva kazalište. Pozvani smo da će s nama održati pokus i ako bude išlo... vidjet ćemo! Rasporedili su nas u Pribić. Nisam nikoga poznavala ali odmah se stvorilo zajedništvo i želja da se uradi što je moguće bolje, to što se od nas očekuje. A najviše su mi u sjećanju ljudi iz štaba s komandantom Žeželjom. Lica su im blistala od radosti, srdačnosti i vjere da ćemo im mi pružiti nešto vrijedno, lijepo, što je u tom surovom vremenu bilo toliko potrebno.

Moj zagrebački skojevac Slavko Jozić, iz četvrtog bataljona, rekao mi je: »Dobro je da si u kazalištu, možda će ti biti lakše. Čuvaj se, uči.

S pjevačima je bilo lako. Pjevači su svugdje pjevači. Pjevali su i u svojim jedinicama. Balet, ako je bilo sluha, skladne fizičke građe, i mladosti, i to je išlo. Tako je meni izgledalo. Drama... to je išlo sporije. Trebalo je pročitati tekst naglas, logično. Bila je potrebna pravilna

dikcija. Netko se iskreno trudio, drugi se zbunjivao, nervirao. Sjećam se jednog plavog mladića, nikako mu nije išlo, pa nije ni pokušavao. Šime Šimatović i Joža Gregorin su se trudili da ga oslobode. Kulminacija je bila kada su zatražili od njega da izgovori »ja te volim, ja te mrzim«. Svi smo se disciplinirano izredali ... »ja te volim, ja te mrzim«, a on je gledao u nas i u predavače kao da smo svi ludi. Sav je drhtao: »Ta što vi mislite, sada nije vrijeme da se bavimo takvim glupostima ... ja to neću. Pustite me, idem ja u svoju jedinicu.« I otišao je u svoju četu za vezu. Bio je dobrovoljac, ali je osjetio da ovamo ne spada.

Do premijere se radilo kao u zanosu.

U našu bazu uvijek bi poneko svratio. Netko iz sela, borac, komandant ... — Radite li, razgovor o bivšoj ili o budućoj akciji, o novostima, o ranjeniku, tifusaru, neki vic, smijeh ... potreba za običnim razgovorom ... mirom ...

Na straži je bilo užasno ... strah. Nisam znala šta je gore, za mješecine kada počne igra sjenki i šumova, ili kada je noć crna, gusta da je možeš opipati. Od straha sam i lozinku zaboravljala ... U jednoj takvoj noći čujem konja. »Joj ... joj ... Stoj!« Viknem od straha. »Znakovi!« ... Dobijem odgovor ... »Oh«. Blago meni, naš oficir iz štaba! Jaše, salutira. »Kako je drugarice, ide li ide ...« ... »Ide, ide« odgovaram junaci, a još drhtim.

Pribić, kolovoz 1943. Prva predstava. Dvorana prepuna. Mještani. Borci. Štab 13. brigade. U prvom redu sjedi komandant Žeželj u čarapama. Posudio je glavnom glumcu čizme. Cijelo mjesto je čekalo predstavu, događaj.

Taj je prvi program bio: kratki politički govor. Vojna situacija. Ne sjećam se tko je govorio. Zatim, pjevački zbor, odlomak iz Cankareva »Sluge Jerneja«, ruski ples, pa Nušićev »Analfabeta«. Prije predstave je Šimatović ukratko objasnio tu riječ analfabeta.

Kada smo se vratili u bazu poslije te naše prve predstave, na kojoj smo dajući sve od sebe, izgarajući, sami gledajući druge kako izvršavaju svoje zadatke, oduševljeni prijemom gledalaca, i kada su još Šimatović i Gregorin rekli »Dobro je bilo drugovi«, poslije silne napetosti, trenutno nije pucalo, slama je bila suha, pa sam zaspala mrtvim snom.

Sutradan jedan drug kojemu sam posudila svoje hlače za nastupanje, jer su njegove bile u raspadanju, nije mi ih vratio, ostao je u njima.

Pravio se Englez. Ja sam te hlače dobila od jednog druga. Sad sam ostala u zagrebačkoj haljini, što baš nije bilo praktično za partizanski život. Na zidnim novinama tog jutra, poslije predstave, osvanuo nov članak, sjećam ga se od prilike: »Drugovi, vi ste pjevali, plesali, glumili. A što da vam kaže onaj, u ovom slučaju ja, drugovi, koji sam pratio svaku vašu notu, pokret, tekst, a strepio, strepio, strepio, kako ću povući za vjesu da sve bude u redu, da ne pogriješim, da se nešto ne dogodi.« To nam je napisao novinar, pjesnik, književnik i autor pripovijesti »Kuća Mile Cetine« Branko Priselac. On nas je brzo ostavio. Čekale su ga odgovornije i teže dužnosti.

Mi smo u glumačkoj grupi radili, živjeli zajedno, a tek se postepeno upoznavali, otkrivali tko je što i odakle.

Sjećam se, bili smo blizu Ozlja... kapitulirala je Italija. Naša 13. brigada vodila je borbu na drugom kraju Žumberka. Donose nam vijest da su vrlo blizu, na žumberačko-slovenskoj granici ogromne talijanske jedinice s ratnom opremom, bez komande, bez orijentacije. Naši šefovi to javljaju u štab 13. Daju im odobrenje i naređenje — snadite se kako možete. Kako?! Šime Šimatović, Dragan Knapić, Joža Gregorin šiju na svoje uniforme visoke vojne činove... i odoše dečki u noć... Vratili se. Knapić u kolima povezane glave. Zaustavi nam se dah. Još mu ni bivše rane nisu prošle... Vojko iz Rijeke, ne sjećam se prezimena, nježno ga prenosi... a Knapić škilji. »Tako je magarac nosio malog Isusa«... Veselje... veselje!

Od glumačkog ratnog plijena opet sam dobila hlače. Sve je to bilo kazalište!

Gdje god smo tada stigli bili smo dobrodošli.

Bila je peta ofenziva na Žumberak. Rommel ju je vodio. Povlačio je njemačke trupe iz Afrike. Sve je grmjelo i sijevalo od borbe. Tenkovi su nadirali od Metlike. Vinko Pipić i Vojko iz Rijeke ostali su da zakopaju rekvizitu, a mule koje su je nosile ostavili smo... Svaki metak u planini odjekuje stostruko. Tenkovi su donosili užas već i sa samim zvukom koji kao da melje... Sumrak... Sela na sve strane gore. Kod Oštrca teren strm kao zid. Pred nama konji nose topove... životinja se zanese, otpadne joj topovska cijev, protutnji pored mene, konj na mene... Dvojica ga vuku, ja pokušavam gurati, a bojim se i mrava. Ali konj nije mogao, čovjek je morao.

Danju deset tisuća ljudi ide za vojskom. Čekamo u šumi. Gledam lica oko sebe. Kao da su u groznici. Oči upale, usne popucale. Avioni. Šef grupe naređuje: proba! Tada smo pripremali recital. Moj tekst ni danas nisam zaboravila. »Pobjeda nije mramor, pobjeda nisu stihovi, pobjeda leži u prašini ceste, u znoju, u krvi. Pobjeda ima mnogo rana i od nesanice upaljene oči.« Noću idemo dalje. Između ceste i pruge i mi i neprijateljski tenkovi. Redaju se noći, dani. Avioni neprestano mitraljiraju. Dirigent Rudi Fumić leži na svojoj gitari, čuva je tijelom da je ne ošteti metak. Mišo Klarić čita knjigu, a drži je naopako, dirigenta to nervira... Opet noć, mrak kao u rogu, prijelaz preko pruge, još jedno plavo svitanje.

Pokuplje. Brigada, bolnica, narod... Pokuplje! Čekamo. Iza nas fijuče u zraku minirana pruga, svira svoju simfoniju... Komandant Žeželj na konju, gleda nas, pozdravlja. »Glumci, glumci!« Šimatović šapne: »Pjesma drugovi«. Glumci se dižu, marširaju uz kolonu i pjevaju.

Lasinja. 13. brigada odlazi u Bosnu. Kazalište je trebalo rasformirati. Tamo nije bilo uvjeta za rad, čekali su ih neprestani pokreti. Svatko se trebao vratiti u svoju bivšu jedinicu. Brigada je već bila u pokretu, kada je stiglo naređenje iz štaba s desetak imena koji ostaju. Ostali idu s brigadom. Zagrljaji, suze, mašemo brigadi... Iz kolone četvrtog bataljona istrčava moj zagrebački skojevac Slavko Jozić, opraštamo se. »Dobro ostaj«... šapuće kao u bunilu, »Čuvaj se, čuvaj se«, pa trči za brigadom, otrčao je u Bosnu po svoju smrt. Imao je 18 godina.

Poslije su nam Šimatović i Gregorin pričali: u štabu su razmišljali nama trebaju glumački kadrovi, čuvajmo to što smo već stvorili.

Kada smo se vratili u Žumberak, narod je mislio da se vratila 13. Tada smo shvatili što je brigada značila za ovaj kraj. Mi smo bili njen mali dio, u njoj smo se rodili.

Radatović, partizanska bolnica. U našu družinu su primljeni novi članovi. U bolnici ljubazni domaćini, dobili smo komadić šunke i kolač. Toplo, okićen bor... bio je Božić!

Pribić, Nova Godina 1944.

Glumac Mladen Šerment davno se vratio u Zagreb po grupu glumaca koji su željeli doći na oslobođeni teritorij. Od njih se mnogo očekivalo.

Brašljeвица. Pripremali smo novi reportoar, komediju »Stanarina«. To je bila adaptacija Nušićeve »Kirije«. Adaptirali su je po sjećanju, Šimatović ili Gregorin. U predstavi, bila nas je rulja djece, svi smo bili gladni, jedan je imao psa Hektora, svi smo nešto htjeli... Šimatović je nalijepo brk i svima bio tata.

Nedavno me predstava u »Gavelli« »Djeca na vlasti« najednom podsjetila te naše »Stanarine«. Uvježbavali smo nove pjesme s više glasovnih dionica, s divnim gitaristom Fumićem koji nas je, noću, vježbajući, uspavljivao svirajući Bacha. Tada smo se zabavljali zajedno s gledaocima. Svidala im se naša nova pjesma »Mitrалjeza« od Natka Devčića. Uzvikivali su: »Dajte, 'Stanarinu', dajte, 'Mitrалjezu'«! To su bile prve želje slušača.

Netko je rekao: sve što si doživio nikakva sila ti ne može oduzeti, pa ako smo se mi u jednoj bazi zadržali osam dana, to je bilo dugo i to se pamti. Pribić, Slavetić, Lasinja, Kravarsko, Brašljeвица, Pisarovina, Gradac na Kupi, Žugaj.

Igrali smo u školi, ako je postojala, ili u bivšoj krčmi. To su bili najveći prostori. U Pokuplju kuće imaju glavnu, veliku sobu, u kojoj se čitav život odvija. Tu smo igrali na stolovima da bi nas vidjeli svi, nagruvani u prostoriji, ali slušala se naša riječ kao kad vjernici slušaju misu. Čudo, nezaboravno čudo!

Jedno sjećanje izaziva drugo: što nisam voljela u tom našem poslu? Poslije predstave ostajali smo s gledaocima, to je bio kao dodatak. Malo i politički... Igranka. Igramo kolo, drugovi plešu s djevojkama, ali... nije bilo momaka iz sela, a tu su bile mlade žene, djevojke za udaju, a naših momaka malo. Onda mi djevojke svaka zamoli po jednu, i pleši s njom, pleši. Koliko je to meni bilo nezanimljivo, znam da je toliko bilo i toj djevojci! A ona je odjenula svečano ruho, dotjerala se, došla na predstavu, što ćemo, bio je rat.

DNEVNIK. 12. II 1944. Pisarovina

Mala Jelka svratila jučer u prolazu. Plakala je. Volim tu Jelku Grgešinu, moju skojevku iz Zagreba koja je radila u bolnici 13. brigade, sada su je poslali na kurs »Četa za vezu«. Bilo joj je 16 godina. A sada moram pisati za zidne novine, a ne znam što bih. Silva Fulgosi, sjajna drugarica. Osjećam se sama. Antonio mi prilazi i on je sam. Tu završava DNEVNIK.

Antonio Seliti, Talijan iz Sardinije. Bio je operni pjevač, mladi član milanske Scale. Kad je kapitulirala Italija, vodili su ga u njemačko zarobljeništvo. Iskočio je iz jurećeg vlaka i došao u partizane. Govorio mi je: »Irena, ako je netko prema tebi nepažljiv, grub, ako te uvrijedi, ponizi, nemoj to uvijek razumjeti i opraštati, jer taj će to opet učiniti. Upamti!«

Jednom prilikom bili smo blizu položaja gdje se vodila borba. I Antonio se tamo našao. Poslije mi je pričao: »Neprijatelj puca, a naš se borac stalno drži zaklona. Meni je to dosadilo, pa sam ustao i pucao jer kakav je to proleter, proleter se ne boji!« A ja sam opet mislila to je zgodno u operi, ne bojati se. Bolje je što se onaj borac držao zaklona...

Sjećam se kako se zaljubio u plavokosu ljepoticu Zinku... i to diskretno prebolio. Divno je kad se čovjek može sjećati jednog Antonija.

Naviru druga sjećanja: biti borac u prvoj liniji. U ratu je borba najvažnija. Klanjam se do zemlje svima. Svim mrtvim i živim borcima koji su to morali proći.

A mi smo sada bili pod drugom komandom. I koliko su u 13. brigadi imali sluha i osjećaja i bili svjesni važnosti i pjesme koju donosimo; ovdje je postojao kao neki zid. Šimatović i Gregorin su se vraćali neraspoloženi s putovanja u tu komandu. Nesporazum. Kao s onim dječakom »ja te volim, ja te mrzim«. Bili smo različiti. Ali i to je prošlo, neka nam je svima oprošteno!

U Pisarovini, u kući gdje su nas smjestili, zatekli smo slikara Zlatka Pricu. Ležao je na slami s upalom pluća. Drugarice su dojurile. »Djevojke, joj da vidite slikara Zlatka Pricu, lijep je kao Bog.«

Imam fotos iz Pisarovine. Eta Bortolaci. Ratko, ne znam mu prezime, ja. Taj Ratko je imao divnu uniformu. Pričao je Etici i meni kako on radi nešto vrlo važno i teško, a to nitko ne zna. Govorio je, pa valjda će se to znati što sam ja radio kad rat završi. Nikada ga više nisam vidjela. Vjerojatno je bio kurir ili obavještajac i razumijem da je bilo teško to što je radio. Glumac uvijek strši kao da je obilježen. Mislim da je Ratko govorio o sebi zato što je naš posao budio u njemu razmišljanja o sebi samome.

Sad čitam dio pisma iz Žumberka:

... »Prebacivali smo ranjene drugove na Kordun. Bio sam šest km od Pisarovine, ali nisam nikako mogao doći do vas. Ja inače živim prilično. Kako sam ti već napisao, radim dan i noć. To je konačno i moja

dužnost. Držim da je i tebi dobro. Konačno, tvoj život je prilično nenaporan. Nemaš velikih marševa, a pogotovo ne borbe. Ipak i vaš život nije lagan. To umara čovjeka duševno. Poslije jedne duge kazališne probe čovjek je umoran kao i poslije borbe. Sve je to borba! Bilo puškom ili perom, bilo jezikom ili motikom, uvijek je borba. Svi mi jednako pridonosimo našem NOB-u.

Samo moramo što više raditi, dan i noć, bez prestanka, neumorno i hrabro. Trebaš shvatiti kako je to veličanstvena riječ *raditi*. Što više radim, dobivam veću želju za radom. Tko više radi, tko radi neumorno, svjesno i planski, ima i više uspjeha, više i pridonosi našem svetom NOB-u. A to za nas mora biti i dužnost i zadaća.

Draga Irena, ti si još veoma mlada i neiskusna ali inteligentna i poletna. Uloži svu svoju energiju u borbi za slobodu našega naroda. Radi što više, *uči* i naobražavaj se tako da možeš drugog podučavati i voditi. Mi moramo predvoditi omladinu u borbi, ali za to moramo biti spremni. Moramo se naobražavati, učiti dan i noć. Draga Irena, svaka knjiga i brošura, svaki razgovor, s naprednijim čovjekom još će ti više otvoriti oči, ti ćeš postajati sve svjesnijom i aktivnijom. Konačno ćeš doći do činjenice da se treba posve posvetiti borbi za oslobođenje našeg naroda...

Ali, naglašavam Ti, *borba* ne završava svršetkom ovog rata. Treba i nadalje raditi na prosvjeđivanju našeg naroda, na podizanju naše domovine... Te zadatke morat ćemo izvršavati, opet mi, koji se i danas borimo. Draga Irena, molim Te piši mi zašto Ti nisi više pročelnik Skoja, ti bi to ipak morala biti. Ti moraš biti najsvjesnija, najaktivnija, najborbenija. Jer to je naša dužnost... A sada primi mnogo drugarskih pozdrava od druga Srđana...«

Srđan Vranicki, sekretar Skoja 4. bataljona omladinske brigade, Žumberak

DNEVNIK, 26. II 1944. Gradac na Kupi

Tenori vježbaju. Imat ćemo probu drame Jože Gregorina »Dosta je čekanja«. Bit će muke. Zinka i Marija peglaju. Olga krpa čarape svome Joži. Ljubica krpa bluzu. Etica piše dnevnik. Silva mi priča: »Počela sam pisati dnevnik da vidim kakav je naš rad i koliko smo napredovali.« Došli su Pipić i Blaž. Ruža je u kuhinji, zadužena sam da budem s njom. Moram pisati skojevski izvještaj. Frlan je došao iz Gline, kaže da mi ima nešto reći. Zanima me što.

DNEVNIK, 29. II 1944. Gradac

Vinko Pipić, Joža i ja, probali smo cijelo jutro »Dosta je čekanja«. Nastalo je jugo, kao da nije zima. Čujemo da je Glina u njemačkim rukama. Drugovi čitaju teoriju o glumi. Tko je donio tu knjigu, ne znam. Čudno se osjećam, kao da nisam ovdje, kao da sam kod kuće. Tata, mama, brate... kao da su ovdje!

DNEVNIK, 1. III 1944. Gradac

Proba. U ulozu moram plakati, dobro mi je došlo, plakala sam od srca. Ustaše su u Kupčini. Drugovi se spremaju... stoje na cesti i nepomično gledaju u pravcu pucnjave. Borci su se povukli u Pisarovinu. Mislim da će biti pokret... Došao je Dragan Knapić. Svi pitaju za novosti. Donijeli mu toplu vodu da opere noge...

DNEVNIK, 3. III 1944. Gradac

Sve je bilo spremno da idemo u Glinu do koji dan, zapravo u ZAVNOH. Joža me pita: »Voliš li ići u Glinu?« »Volim«. »I moraš voljeti to je tvoj budući život. Učit ćeš mnogo, želiš li učiti?« Što me pita, kako ne bih željela!... Sada će pjevačka proba. Antonio je dobar čovjek. Gledam talijanski rječnik, Zlatko Prica me pita: »Učiš talijanski? To je lijepo«... Mama, tata, tako bih vas željela vidjeti!... Samo malo... vi ne morate mene, samo ja vas da vidim... malo... kroz prozor... da vidim kako živite...

DNEVNIK, 4. III 1944. Pisarovina

Joža odlazi. Kad sam bila noćas na straži, prolazio je bataljon II brigade. Nisu znali lozinku, pustila sam ih. Stražarsko mjesto bilo je pokraj groba njemačkog vojnika, na križu je bio njegov šljem.

DNEVNIK, 6. III 1944. Pisarovina

Jučer sam bila na konferenciji SKOJ-a... Prekjučer smo fotografirali prizore iz »Dosta je čekanja«. Borbe se vode vrlo blizu, čuje se svaka puška. Avion bombardira. U školi smo. Opasno je... Tras! Bomba u blizini! Ranila je jednog druga, a jednog starca ubila. Volio je starac našu borbu, kažu. Pridonosio je koliko je mogao. Nije ni slutio što ga čeka. Sjedio je na svom stolčiću i najednom komadić željeza... i ne znaš više ništa... Ne postojiš. Još je imao u rukama šilo i čekić...

DNEVNIK, 7. III 1944. Pisarovina

Sada sam se sjetila, jučer je bilo osam mjeseci otkako sam u partijanima. Osam mjeseci, da, to je dosta. Bez doma, bez roditelja, brata... Hoću li ih ikada vidjeti? Ili, kada ću ih vidjeti!? Postala sam član Partije.

DNEVNIK, 8. III 1944. Pisarovina

Mislim da nisam dorasla za partiju. Teško je uvijek biti primjer. No da mi ovaj blok netko nađe, imao bi što pročitati! Ali neka, pisat ću kad budem imala vremena, pa jednog dana... ako se vratim kući, čitat ću što sam proživljavala. Sigurno ću se nečemu smijati. Imam osjećaj kao da će se nešto dogoditi. Što?

DNEVNIK, 9. III 1944. Žugaj

Mrak se polako spušta na selo. Sjedim kod peći. Vatra gori i baca svjetlo na moje ruke i papir. Tišina, Vojko svira harmoniku, čuje se kao iz daljine. Što je ljude zanimljivo promatrati iz prikrajka!

DNEVNIK, 13. III 1944. Žugaj

Već dugo se nisam obratila svojemu prijatelju, ovom malom bloku. Dan je divan. Već ujutro svjetlo. Sve je raspoloženo. Kako djeluje lijep dan na čovjeka. Bila je pjevačka proba. Drugarice su izletjele na sunce, na svjež zrak i — drugovi. Ostala sam sa Zinkom, ona je bolesna. Otišli su Pepo, Štefica i Ljubica u drugu grupu.

DNEVNIK, 14. III 1944. Žugaj

Sunce. Silva je sanjala da mi je umrla mama. To nisam željela čuti pa ma i ne bila istina. U sobi tišina. Čuje se samo okretanje preljina vitla. Željela bih da taj trenutak nikada ne prestane. Čovjek ne bi pomislio da vani, malo dalje od nas, bjesni rat, najstrašniji koji pozna čovječanstvo, a mi u toj tišini... Ljudi ginu... Počinje proba.

DNEVNIK, 19. III 1944. TOPUSKO — ZAVNOH

Mnogo toga promijenilo se u ovo kratko vrijeme! Naša grupa je proglašena pod rimskim zidinama u topuskom parku kao Centralna kazališna družina ZAVNOH-a. Naši fotosi što su nas snimali u Pisarovini uspjeli su, i poslani čak u Englesku... Još jedna vijest: Srđan Vranicki je pao. Kao da je onda u Pisarovini osjećao da će poginuti. Te riječi neću zaboraviti: »Ako poginem... kad poginem.« Što je to, sve lošije

i lošije vijesti. I Branko Preskar, moj skojevac iz Zagreba, zarobljen i poslan u Njemačku.

Hoću da budem sa svim drugaricama dobra.

DNEVNIK, 21. III 1944. Topusko

Proljeće je. Sjedim u parku. Kao da me liječi to mlado zelenilo, svježina. Sada sam prvi put vidjela jorgovan ove godine. Cvate upravo iznad moje klupe. Osjećam se umorna, bolesna. Glava me boli. Skorbut. Inače smo dosad imali probu.

DNEVNIK, 22. III 1944. Topusko

Dobili smo novu drugaricu, divno pjeva, prekrasno. Kada bih barem ja znala tako! Ona je s majkom, koja plače, došla iz logora, teško je ostavlja jer se rastaju, sada će biti sama. Strašno! Razumijem je potpuno. Koliko je moja za mnom suza prolila, pa opet smo živi.

KRAJ DNEVNIKA

Ta drugarica, Heda Piliš, meni se čudom čudila. Zašto sam ja u partizanima kad me ništa na to nije tjeralo? Meni je bilo čudno što me ona to pita. Jer kako to, ja ne moram, a tu sam? Dobrovoljac! Njoj je to strano. Izgleda da sam joj objašnjavajući sebe kao dobrovoljca bila suviše glasna, same smo bile u bazi. Poslije mi Šime Šimatović reče: »Što, ti ovaj drugarici držiš politički čas?« Nisam nikada nikome držala politički čas, niti to znam. Ali ako je tako izgledalo, bilo je iz najčistijeg uvjerenja...

U to vrijeme, u Topuskom, našla sam se s »bivšim dječakom« Davidom Koenom iz Palmotičeve ulice. Igrali smo se, učili voziti bicikl, sanjali. Kada smo se ugledali, on nije mogao doći do riječi. Sjećam se kada su ga odveli, cijelu obitelj, sa žutom trakom na rukavu... Ni on nije mogao shvatiti... i on je poslije poginuo.

Bilo nas je različitih... simpatizera, komunista, lijevih, desnih, ortodoksnih, rusofila, anglofila, demokrata, internacionalista... Netko nije mogao svladati strah, netko žed, glad... netko je uvijek govorio, netko šutio, netko je mislio da sve mora kontrolirati, jedan bi ti sve dao, drugi uzeo. Netko čak nije održao stražu, a bio je samo blago ukoren. Ima tih priča za romane. Ali jedno mi je u duši lijepo: nije bilo važno koje sam vjere i kako govorim. Sve je to blaženi Šimatović znao izbalansirati, a bio je vrlo mlad. Bili smo različiti, ali povezani.

DNEVNIK, 24. III 1944. Topusko

Umorna sam, jedva gledam. Zubi mi se klimaju. Skorbut. Jučer smo bili u obližnjem selu kraj Topuskog da otpjevamo nekoliko pjesama i dopunimo program. Put je bio divan, imala sam osjećaj kao da sam kod kuće i da idemo na izlet. Sve cvjeta. Jedan dječčić, partizan, recitirao je pjesmu »Kuću moju zapališe, nemam više dom svoj, u auto-četi nalazim se, to je novi dom moj.« Mali partizančić se ispočetka smiješio, ali se onda polako na njegovu licu pojavila crna tuga... Nisam mogla izdržati, obliše me suze... Jedva sam sakrila, da se ne primijeti. *To neću zaboraviti; neću zaboraviti toga dječčaka!*

DNEVNIK, 27. III 1944. Topusko

Morali smo u dvorani imati sastanak, a u dvorani mali Ličani idu u Rujevac u dječje domove. Djeca su divna, imaju tužne oči. Došao je Luncer, imali smo vokalizaciju i pjevanje. Danas je Šime tako čudan, slabo izgleda, što mu je? Poslije podne će biti proba, bit će muke. Danas su došli novi drugovi i tri drugarice, s Kalnika. Drugarice su zgodne. Učimo novi balet od Špilera »Taraban«. Zanima me kako će to ići. Šime mi kaže: »Pišem dramu, u njoj je i uloga s tvojim imenom.«

Bili smo u Glini, konačno ispunjena želja. Pokisnuli do kože. Mali gradić. Prolazimo ulicama. Julio nas pozvao u slastičarnicu. Julio je bio šofer Vladimira Nazora, liječio se u Topuskom od reume. Kakav osjećaj, nakon toliko mjeseci bez grada! Gledali smo žurnal engleski i ruski. Sva-ka čast, ali to je rat i samo strašan rat. Taj rat smo mi znali i bez žurnala, i to partizanski.

DNEVNIK, 8. V 1944. Topusko

Pisala mi je Jelka Grgesina. Danas su mi rekli da neću igrati u »Dosta je čekanja«. Nije mi krivo. Mišo, Vojko i Anica odlaze. Još malo pa će svi iz naše prve grupe, svatko na svoju stranu. A bilo nam je lijepo. Sjećam se Pribića. Ljeto. Rad. Ali kakav rad! S kakvim poletom, to nitko ne može predstaviti. A danas?! Samo nas nekoliko ostaje, a što će i s nama biti, nitko ne zna. Sada javljaju: Nijemci prodiru sa tri strane ovamo. Bit će, bit će... Moram Jelki pisati, već je vrijeme.

DNEVNIK, 9. V 1944. Topusko

Čujemo da je banda u Pokuplju. Što je s Jelkom, ona je tamo? Noćas sam bila na trećem zasjedanju ZAVNOH-a. Dvorana divno okićena. Ogromne slike: Tito, Nazor, Roosewelt, Churchill, Staljin. Ne mogu opi-

sati kako je bilo lijepo. Čudan me osjećaj obuzima što i ja imam čast da prisustvujem tom divnom povijesnom činu.

DNEVNIK, 10. V 1944. Topusko

Prvi put vidim Vladimira Nazora, staroga sijedog simpatičnog čovjeka. I dra Ivana Ribara, predsjednika AVNOJ-a. Do tri sata slušala sam stojeći na stolici u dnu dvorane... Jučer opet avioni. Probu smo nastavili u prirodi...

DNEVNIK, 11. V 1944. Topusko

Sama sam u bazi s nekoliko drugova. Ostali su otišli u obližnje selo pripremiti dvije kuće gdje ćemo raditi. Brine nas bombardiranje.

DNEVNIK, 24. V 1944. Topusko

Marija Ratković i ja noćas smo, po starome, dugo razgovarale. Tek smo zaspale — lupanje. Spavalo nas je po nekoliko u kućama. Ustane drugarica koja će nam predavati povijest glume... ne razumije što joj govori onaj izvana. Čujem svoje ime... »Ustajte, dođi bliže«, šapće Ankica. »Banda nadire, odmah u bazu!« Stigli smo brzo u bazu. U bazi spremanje... Hajde u koloni u noć. Evo nas u Topuskom. U dvorani komesar Natko Devčić naređuje »u stroj«... Popisali nas. »Drugovi, mi ćemo u borbene jedinice, dok sve ne prođe«. Došla je mala Ruta Druker, šapuće: »Opkoljeni smo«. Dežurna sam. Sve već izgleda kao bojno polje. Začas opet preokret. Devčić kaže: »Ići ćemo od jedinice do jedinice i davati priredbe.« Eto, ne daju nam prilike da se pokažemo junaci!

DNEVNIK, 25. V 1944. Topusko

Avioni... avioni. Drug Ivo Vejvoda, šef kulturno-umjetničkog odsjeka ZAVNOH-a, naređuje: »Svi iz kuće!«

DNEVNIK, 29. V 1944. Rakovica—Bendulić

U seljačkoj kući prepisujem ulogu. Što smo sve ovih dana proživjeli! Sve ono što se može doživjeti u jednoj velikoj ofenzivi. Sada znamo njezin cilj. Htjeli su uhvatiti Vrhovni štab i ZAVNOH. Zasada, svi smo na okupu. Samo nema Šime... Gladujemo. Sela su siromašna. Neću da mislim na jelo a stalno mi se priviđa hrana. Danas nakon pjevanja dobili smo malo juhe. Noge su mi pune žuljeva...

DNEVNIK, 30. V 1944. Rakovica—Bendulić

Netko mi je odnio cipele. Sada sam bosa. Danas je bio veliki dan. Vanja Radauš doveo nam predsjednika Ribara. Malo smo mu pjevali i recitali, a on, predsjednik, sa svima se rukovao.

Još jedna bilješka iz Topuskog:

Došla je jedna drugarica iz Slavonije na Kongres kulturnih radnika kao delegat, Anđelka Martić. Dobro poznaje moju sestričnu Zlatu Štrumberger, Rajku Lončar, skojevku iz Zagreba, i moju tetu Katarinu Štrumberger. Rajka je poginula kao sjajan borac. Teško je slušati kada tako vrijedni ginu.

Prošlo je i III zasjedanje ZAVNOH-a i Kongres kulturnih radnika Hrvatske. Vratili smo oružje. Smatralo se da nam neće više trebati. Glina nam je bila baza. Sada je već u partizane došlo mnogo profesionalnih glumaca. To je bilo pravo kazalište u partizanskim prilikama. Vjerovalo se da će brzo završiti rat, ali taj kraj čekali smo još jednu godinu.

August Cilić počeo je s nama mladima uvježbavati Molierèova »Škrca«. Za Duku Tadića i mene bijaše to sladak zalogaj: iz vojne partizanske cokule u francuski salonski sukob! To nismo odigrali, ili je prekinula ofenziva, ili promjena repertoara, ne sjećam se.

Drago Ivanišević je radio s nama pjesme Vladimira Nazora. Kao u školi. U bivšoj pekari gdje smo probali kao da sada čujem Dukin glas »Prenj planina nije, visok grad je vila, sielo je Bogova, drevnih bogumila«. Ja sam učila »Čamac na Kupi«, »Malen si uzak trošan, al ti me ipak nosiš...« i kako vrijeme prolazi taj Nazorov čamac sve mi je vredniji i svetiji. A učili smo i Goranovu »Jamu«. To je bila divna ali teška poezija...

Tada nismo govorili o strijeljanima, poginulima i nestalima, a svatko ih je imao. Nije bilo vrijeme za suze. Fronta se širila, politika otvarala, sve je bilo masovnije, građanskije.

Tada me pronašla mamina sestra Ana Konjović. Čitam dio njezina pisma:

»Ja lutam, tražim te u 16. brigadi... Kad danas, pukim slučajem saznajem od druga Horna da si u Centralnom kazalištu naših umjetnika. Koliko smo bile blizu, a nismo za to znale. Čujem da si odlična mala glumica. Raduje me i sigurna sam da ćeš u budućnosti biti pravi umjet-

nik. Samo, drago dijete, osim svojih uloga ne zaboravi i druge stvari učiti i čitati jer ćeš samo tako moći zbilja napredovati«.

Piše mi zagrebački skojevac Branko Prodan:...

»Kada će ta tvoja grupa doći malo u Žumberak da i mi seljaci vidimo što znate.«

Piše mi Mišo Klarić, kojega su iz naše grupe poslali u dopisnike:...

... »Poput filmske vrpce lete mi drage i nezaboravne slike iz Slave-tića, povlačenje po šumama, avioni kod Horvata, pruga, Lasinja, Pokupsko. Opet Žumberak, Brašljeвица, Pisarovina, Štefanki, i ulazak u novi život — Topusko.«

A Vinko Pipić s Općeobrazovnog kursa piše:

»Žao mi je što smo se rastali, a naročito s tobom. Više od trećine života u partizanima proveli smo zajedno. Proživjeli smo dosta i sada mi nedostaješ. Naučio sam se na tebe... Učimo sve: historiju, postanak Zemlje, biologiju, kemiju, matematiku, književnost, fiziku, geometriju. Učimo punom parom. Nemam vremena ni da odahnem. Odlično shvaćam sve. Ima nas pedeset. Hrana je odlična po tablicama ZAVNOH-a, naša je bila duboko ispod tablice. Spavanje nam je loše, nemamo se čime pokriti, a spavamo vani. 6. IX 1944« Narodni univerzitet prosvjetnog odjela ZAVNOH.

Za nama je odigrani repertoar:

Joža Gregorin, »Dosta je čekanja«, režija Joža Gregorin. J. S. Popović, »Rodoljubci«, režija Đoko Petrović. Milan Apih, »Dolazi crvena armija«, režija Srđan Flego. To je bilo uzbudljivo, novo i za glumce i publiku i danas se bolje ne radi, nije otkriveno ništa novo. Ne znam pisca komada »Lupež iz Amsterdama« u režiji Drage Ivaniševića. Od Đuke Kosaka igrali smo »Plakat na primorskom trgu«, režija Sven Lasta. A od Petra Kočića »Jazavca pred sudom« u režiji Radojka Ježića. I »Hadi Loju« od B. Nušića, režija Đoko Petrović. Za vojnike je ulaznica za predstavu bila potvrda o šurenju od ušiju. Otplesali smo Špilerov »Taran-ban« u koreografiji Franje Horvata. Naši operasi su divno otpjevali domaće i strane arije... Sada je Jozo Laurenčić režirao dramu »Teški časovi« od Mateja Bora, a August Cilić od Nikitina »Došo djedo!« Tatak Cilića je bio jedinstven, čaroban, u svom stilu. Igrala se i komedija »Babuška« od Ive Čaće; tko je režirao, ne znam. Tu su igrali i Laurenčić i Cilić. Njih dvojica priređivali su nam sjajne sate glume.

Evo dolazi Nova 1945! Dalmatinski se gradovi oslobađaju... sanjamo o suncu. Ostavit ćemo kino-kazališnu salu i sve druge škole i kurseve, i omladinu Gline s kojom smo u dvorani »Doma omladine« svaku večer plesali uz partizanski vojni orkestar. (Kao danas u disku.)

A onda, 2. I 1945. iz Gline preko Slunja, Plitvičkih jezera, Gračaca, Obrovca u Šibenik. Susnježica.

Konačno i Šibenik, kazalište.

Pravi krevet. Novi šinjel. Bon sa žigom ZAVNOH-a za frizera. Drago Ivanišević režira Zogovićev recital »Mašinko moja piši«, Jozo Laurencić režira Šimatovićevu »Pobjeda nije mramor«... igramo stare predstave u Šibeniku, po Dalmatinskoj zagori, na otocima... Ostali smo živi. Živi. Rat još traje. Koliko će još biti mrtvih?

A onda Split.

Splitsko kazalište, i naše »Centralno kazalište ZAVNOH-a« — fuzija. U »Kazalište narodnog oslobođenja Hrvatske«. Nova poznanstva, krug se širi, nova iskustva. Imali smo premijeru i »Mašinko moja piši« i »Pobjeda nije mramor«.

Zatim su počeli sastanci... diskusije... uvjeravanja. Nešto se dogodilo. Promijenio se cijeli repertoar. Ah, sve me je boljelo!

9. V 1945. Kraj rata, dan pobjede!

I što sada? Ovo što je bilo i dobro i zlo, nikada više. Nikada više onoga čara, svetosti, zanosa i nade koju smo davali čovjeku i primali od njega. U toj našoj prvoj, jedinjoj godini!

Poslije nekoliko dana stigli smo autobusom pred hotel »Esplanade«. Noć, Zagreb spava. A prije dvije godine otišla sam sa skojevskom vezom iz Palmotićeve ulice, tramvajem poslije podne do remize na Trešnjevki. Potokom desno do Černomerca i u vinograd. U vinogradskoj kleti našlo nas se dvadesetak. Krenuli smo kroz vinograde u Podsused, pa na Kalnik. Kurir koji nas je vodio dobiva vijest od javke: »Zasjeda, natrag«! Natrag! Natrag u Podsused. Opet u klet. Ostajemo zatvoreni u njoj bez riječi. Kurir nas čuva. Predvečer opet u Zagreb. Na drugi kraj Zagreba, tramvajem, na Žitnjak. Čamcem preko Save i preko polja, trčećim korakom, kroz grmljavinu, kišu i sijevanje u Stupnik. Kiša prestaje, prilazimo šumi, a iza stabla iskršava partizan. S trorogom kapom partizankom i zvijezdom. Opet cijeli dan čekanja u štaglju. Opet nas kurir čuva. Mrak, kolona kreće. Mjesečina kao u snu. Pred jutro Okić. Cijeli dan slušali

smo bitku s Plješivice. A predvečer stižu borci nakon bitke nedaleko od nas.

Kolona je sjela onako u koloni! Šutjela. Lijepa plava djevojka gledala je uprazno . . . Izmučeno profinjeno lice kao s freske. Tu smo se mimoišli. Oni dolje, a mi na Plješivicu.

Opet cijelu noć hodanje između talijanskih bunkera. Sva su njihova oružja pucala, srećom preko naših glava. Bilo je kao u paklu, i tako do jutra. Onda Oštrc i do Sošica.

Zagreb spava. Idem s propusnicom u džepu. Moje cokule muklo odjekuju po asfaltu. Žurim. Iz daljine vidim, partizan stražari pred mojoj kućom u Palmotićevoj . . . Tu je prolaz u Petrinjsku. To je logično, govori stražar u meni. Žurim se prema njemu. On me gleda i već iz daljine pita: »Jesi li ti Irena«. »Jesam« »Tvoji su živi, ne brini« . . .

Ujutro pred HNK. Svi. Članovi, povratnici i mi novajlije. Ljube se. Fotografiraju nas za uspomenu. Netko nas je predstavljao starijima. Bili su divni kolege. Prihvatili su me i od svakog sam nešto naučila.

Igrali smo repertoar koji smo donijeli. Šteta što nismo donijeli »Dosta je čekanja« od Gregorina i Šimatovićevu »Pobjeda nije mramor«. To je bilo naše i po našoj mjeri.

Nisam ni razmišljala što ću sa sobom, kada dobih ulogu Mare u drami »Matija Gubec« od Bogovića. Prva moja uloga u HNK. Na premijeri me uhvatila panika. Imala sam potrebu da još jednom izgovorim tekst. Zatvorim se u W.C. i ponovim ga. Poslije me diskretno upita garderobijerka: »Vama nije dobro?« »Ne, ne, a zašto pitate?« »Izvinite, ali vi ste malo prije, tamo, tak tužno izgovorili: a kaj bumo sada mila moja majko.« Da, to je bio moj prvi tekst u HNK. A što ćemo sada mila moja majko?!

Prije nekoliko godina pozvala je šibenska »Tribina u 6« Vjeka Afrića i mene na razgovor o kulturi na temu »Teatar u NOB«. Afrić je govorio jednostavno i otvoreno. Među ostalim, otprilike ovo: »Mi smo krenuli u revoluciju, igrali u revoluciji, ali mi nismo znali kako to sada treba igrati revolucionarni teatar. Pisali smo tekstove po nuždi, improvizirali na mjestu događaja, a je li to bilo revolucionarno, ja ne znam.«